

УДК 343.13

Ірина Шульган

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут права,
психології та інноваційної освіти,
асистент кафедри кримінального права і процесу,
кандидат юридичних наук
Iryna.I.Shulhan@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9623-3495

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ

<http://doi.org/10.23939/Law2021.32.043>

© Шульган І., 2021

У статті проаналізовано сутність права на свободу та особисту недоторканність, механізми його забезпечення під час кримінального провадження, а також визначено умови правомірного його обмеження.

Особливого значення право на свободу та особисту недоторканність набуває з наступних причин: по-перше, воно належить кожному від народження і не залежить від належності до громадянства держави, по-друге, є базовим для багатьох конституційних прав і свобод, по-третє, є одним із важливих елементів правового статусу особи і, по-четверте, виступає дієвою гарантією не лише конституційних прав, а й прав, закріплених галузевим законодавством.

Акцентовано увагу на дотриманні принципів законності та обґрунтованості обмеження свободи та особистої недоторканності в кримінальному процесі.

Підкреслено необхідність точного та неухильного виконання норм, які регулюють порядок здійснення заходів кримінально-процесуального примусу органами досудового розслідування, прокурором і судом. А також наявність у компетентного органу всіх доказів, що свідчать про безумовну необхідність обмежити права особи для досягнення завдань кримінального процесу.

Ключові слова: свобода; особиста недоторканність; засади кримінального провадження.

Постановка проблеми. Демократична засада забезпечення права на свободу та особисту недоторканність в кримінальному процесі базується на конституційній нормі, що проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [1].

Завданням держави є формування організаційних політичних, соціальних, матеріальних та інших умов для створення можливості найбільш повної реалізації людиною своїх прав і свобод. Забезпечення реального захисту прав людини належить до найбільш гострих проблем української дійсності. Проголошення в законодавстві гарантій дотримання прав і свобод людини не тягне за собою автоматичного забезпечення їх реалізації. Тому створення механізму захисту прав людини і

громадянина, як системи факторів, що формують необхідні умови забезпечення додержання прав і свобод, є як ніколи актуальними сьогодні.

Аналіз дослідження проблеми. Стан забезпечення державою права на свободу і особисту недоторканність, зокрема в ході кримінального провадження, досліджували науковці Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, О. Р. Михайленко, І. Л. Петрухін, М. А. Погорецький, П. М. Рабінович, В. М. Савицький, М. С. Строгович, О. Г. Шило та багато інших.

Метою статті є дослідження сутності права на свободу та особисту недоторканність і механізмів його забезпечення під час кримінального провадження, а також визначення умов правомірного його обмеження.

Виклад основного матеріалу. Держава повинна визнавати, дотримуватися і захищати права й свободи людини і громадянина, створюючи при цьому умови їх реалізації та механізми захисту. Ця вимога набуває особливого значення у кримінальному провадженні, оскільки його здійснення найбільш суттєво дотичне до права на особисту свободу та недоторканність. Кримінальний процесуальний кодекс України [2] зобов'язує державні органи та посадових осіб, які здійснюють правосуддя, роз'яснити всім учасникам процесу їхні права та обов'язки, а також забезпечити можливості їх реалізації. Обмеження свободи та недоторканності допускається лише у випадках, чітко окреслених у КПК України. Зазначена процесуальна діяльність повинна опиратися, перш за все на такі категорії, як законність та обґрунтованість, що є невід'ємними вимогами при обмеженні особистої свободи.

Конституція України проголосила: “Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність” (ст. 29). За своєю правовою і соціальною роллю в системі основних прав і свобод людини ці права можуть зрівнятися лише з правом на життя, оскільки свобода пронизує усі сфери діяльності людини, а недоторканність властива усім правам і свободам.

Важливість права на свободу та особисту недоторканність визнається вже протягом багатьох століть. Воно є одним із найдавніших. Його витoki відносять до часів реформ афінського правителя Солона, який заборонив робити позики під заставу особистої свободи, а також продаж боржників у рабство чи особисту кабалу. В період правління Перикла було закріплено право кожного афінянина на свободу від будь-якої людини. Розвитку право на недоторканність набуло в період правління короля Англії Карла II (1630–1685 рр.). Це право було закріплене в Петиції про право 1628 р. і Хабеас Корпус Акті 1679 р. Право на особисту недоторканність, як конституційне, юридичне закріплення отримало в період буржуазних революцій – у Декларації незалежності США 1776 р., Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. Недоторканність означала гарантію прав обвинуваченого від незаконних арештів.

Перш за все, говорячи про свободу, маємо на увазі моральну, духовну і фізичну свободу. Крім того, свобода має й інше, більш широке, значення – можливість виявляти суб'єктом свою власну волю, ґрунтуючись на усвідомленні законів суспільства. Існує й більш вузьке поняття “індивідуальної свободи”, тобто, можливості людини на власний розсуд визначати місце перебування, свободу пересування, право на відсутність спостереження та охорони.

У філософії розглядається концепція про існування подвійної, так званої, позитивної та негативної свободи. Перша передбачає свободу, що дозволяє що-небудь, друга – свободу від примусу [3, с. 56]. У вказаному аспекті право на особисту свободу можна розглядати як право на такий стан, при якому людина може розпоряджатися собою, своїм тілом, психікою, мораллю, безпекою на власний розсуд, обмежуючись лише правами інших осіб. Недоторканність передбачає такий стан, при якому не допускається ущемлення моральної, фізичної та інших цінностей людини шляхом примусу з боку держави, посадових осіб та інших громадян. Отже, свобода та особиста недоторканність, двоєдина основа психофізичної цілісності та автономії особистості.

Поняття особистої свободи визначається діяльністю людини, і не охоплює діяльності ззовні. Людина постійно перебуває в контакті з іншими людьми, тому постійно відчуває вплив (фізичний, психологічний тощо). Отож не можна говорити про визнання можливості певної “абсолютної” недоторканності.

Недоторканність особистості охоплює лише сферу діяльності суспільства стосовно конкретної особи, а не її особисту діяльність. Недоторканність охоплює багато прав: право на життя, право на здоров'я, право не бути підданим тортурам тощо. Але не підмінює їх, а означає заборону будь-якого втручання ззовні без особистої на те волі (згоди).

Людина в суспільстві обмежена певними рамками. Зовнішні межі (особиста недоторканність) захищають від втручання у вільний простір суспільства, держави, інших людей. Внутрішні межі (особиста свобода) – навпаки, не дозволяє людині розпоряджатися своїми правами на шкоду іншим.

Отже, право на свободу та особисту недоторканність характеризується як:

- 1) особисте, тобто природне невідчужуване право, дане людині від народження (поряд з правом на життя, честь і гідність тощо);
- 2) основне (конституційне), тобто є фундаментальним правом закріпленим Конституцією;
- 3) загальне, тобто належить кожній людині;
- 4) негативне, тобто держава не повинна його обмежувати, крім випадків, вказаних у ст. 29 Конституції.

Отже, поки людина існує та діє з власної волі, без примусу, вона недоторканна. Але як тільки вплив на неї здійснюється примусово (проти бажання), недоторканність обмежується (якщо примус правомірний) або порушується (якщо примус неправомірний).

Право на свободу та особисту недоторканність – це такий гарантований державою стан людини, за якого її психологічна цілісність та автономія особистості вільні від примусу. Таке право може бути правомірно обмежене лише у випадках, передбачених законодавством України.

Розглядаючи забезпечення права на свободу та особисту недоторканність як засаду кримінального провадження, до її структури можемо віднести такі елементи: фізична недоторканність – передбачає захист від насильства, небезпечного для життя і здоров'я, та насильства, що не є небезпечним для життя і здоров'я, охорону статевої свободи; моральна недоторканність – захист честі та гідності особистості; психічна недоторканність – захист нормального перебігу психічних процесів; індивідуальна свобода – захист права на свій розсуд визначати місце перебування, свободу пересування, право на відсутність спостереження або охорони; загальна свобода дій – захист дій, не охоплених формалізованим правом; особиста безпека – забезпечення відсутності загрози завдання шкоди [4].

Недоторканність особи в кримінальному судочинстві України: 1) відображає міжнародний стандарт кримінального судочинства; 2) може розглядатись як елемент юридичної конструкції “право на свободу та особисту недоторканність”, а також як самостійна категорія; 3) наділена “негативним” змістом у значенні “свободи від посягань”; 4) відображає відносини між державою, її органами та громадянами; 5) вимагає від держави виконання “позитивних” і “негативних” обов'язків; 6) має компонентну структуру, елементи якої перебувають у нерозривному зв'язку з особистістю, наділеною недоторканністю; 7) поширюється на всіх учасників кримінального судочинства, а не тільки на підозрюваного чи обвинуваченого [5, с. 111].

Держава декларує недопустимість будь-якого протиправного посягання на фізичну, психологічну, моральну цілісність, особисту свободу, загальну свободу дій та особисту безпеку при здійсненні кримінального провадження. Межі особистої недоторканності при здійсненні кримінально-процесуальної діяльності виступають специфічним індикатором, який дозволяє в цілому простежити ступінь свободи та захищеності особи в суспільстві. Тому питання про нормативний зміст засади забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, її дотримання і процесуальних гарантій залишаються одними з найбільш значущих у теоретичному та практичному розуміннях.

Обмеження недоторканності особи з метою досягнення завдань кримінального провадження – суто процесуальна діяльність, що здійснюється в межах КПК України з дотриманням принципів законності та обґрунтованості. Зазначені вимоги є невід’ємними при обмеженні особистої свободи.

Законність обмеження свободи та особистої недоторканності в кримінальному процесі – це точне й неухильне дотримання й виконання норм, які регулюють порядок здійснення заходів кримінально-процесуального примусу органами досудового розслідування, прокурором і судом.

З вимогою законності обмеження свободи та особистої недоторканності пов’язана вимога обґрунтованості здійснення такої діяльності. Обґрунтуванням обмеження свободи та особистої недоторканності є наявність у компетентного органу всіх доказів, що свідчать про безумовну необхідність обмежити права особи для досягнення завдань кримінального процесу.

Поділяємо погляди В. І. Мірковець щодо доцільності широкого тлумачення права на свободу та особисту недоторканість як засади кримінального провадження. Цей принцип поширюється на всі випадки застосування примусу, зокрема пов’язані із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, як одного з виявів примусу. При цьому правомірні випадки обмеження права на свободу та особисту недоторканість слід тлумачити у вузькому сенсі, тобто у точній відповідності до нормативних приписів, які регулюють такі випадки у межах виконання завдань кримінального провадження [6, с. 8].

Законність та обґрунтованість обмеження особистої свободи та недоторканності залежать від встановлення та дотримання сукупності відповідних правових гарантій недоторканності особи: міжнародно-правових, конституційних, кримінально-процесуальних, кримінально-правових, цивільно-правових.

Процесуальні гарантії недоторканності особи є складовою гарантій прав людини – єдиною системою заходів і засобів, призначених для охорони і захисту найважливіших прав учасників процесу. Процесуальними гарантіями, зокрема, можна назвати:

- 1) загальні засади кримінального провадження;
- 2) процесуальну форму кримінального провадження;
- 3) закріплення в законі прав та обов’язків учасників кримінального процесу.

Концептуальну роль в забезпеченні особистої свободи та недоторканності відіграють завдання і принципи кримінального процесу. Зокрема, одним із завдань кримінального провадження є те, щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу (ст. 2 КПК України). Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність належить до загальних засад кримінального провадження (ст. 7 КПК України).

Серед важливих факторів забезпечення особистої свободи та недоторканності займає процесуальна форма кримінального провадження. Як зазначає В. А. Лазарева, вона відображає найбільш доцільний та ефективний порядок дослідження обставин і встановлення істини на кожній із стадій провадження. У кримінальному процесі встановлений чіткий порядок, підстави та умови застосування заходів, що обмежують права учасників кримінального провадження, забезпечують охорону і захист від протиправних посягань [7, с. 19].

Певною мірою кримінально-процесуальними гарантіями недоторканності особи виступають відповідні обов’язки осіб, що здійснюють досудове розслідування, прокуратури та суду, а також права підозрюваного, права і обов’язки захисника, обов’язки експерта, свідка, потерпілого.

Пріоритет і непорушність права на свободу та особисту недоторканність безумовно вимагає своєчасного авторитетного й ефективного контролю за застосуванням правообмежувальних заходів. Такий контроль покликаний забезпечити суд. Найбільш дієвою гарантією реалізації засади забезпечення права на свободу й особисту недоторканність під час досудового розслідування Д. А. Бялковський називає судовий контроль, особливо в умовах недостатньо ефективного здійснення вказаної засади з боку органів досудового розслідування. При цьому процесуальний статус слідчого судді, на якого кримінальним процесуальним законодавством покладається реалізація судового контролю на досудовому розслідуванні, виступає ефективною гарантією як

зовнішнього (фізичного), так і внутрішнього (психологічного) аспектів свободи й особистої недоторканності [8, с. 127].

Як зазначає В. Я. Марчак, нагромаджений досвід у цій сфері демонструє двоякий ефект цього інституту. По-перше, суд, визнавши, що є порушення прав людини, забезпечує їх відновлення. По-друге, підвищується рівень якості роботи правоохоронних органів у кримінальних провадженнях, що підлягають судовому контролю [9, с. 141].

Висновки. Верховенство права – перша й основна засада кримінального провадження. Її зміст полягає у тому, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями в державі. Розслідування кримінальних проваджень з дотриманням принципу верховенства права є однією з провідних ознак правової держави. Тому щоденний внесок у справу захисту прав людини – одне з основних завдань, що стоять перед Україною.

Сфера кримінального судочинства найбільш тісно пов'язана із заходами процесуального примусу та обмеженням прав і свобод учасників процесу. Водночас, ефективне забезпечення права на свободу та особисту недоторканність можливе лише у поєднанні із дотриманням інших засад щодо змісту і форми кримінального провадження. У цьому полягає їхній зв'язок та необхідність сприйняття засад кримінального провадження як цілісної системи та дотримання кожної із них зокрема.

Безсумнівно, факт існування судового контролю за дотриманням прав людини позитивно впливає на роботу правоохоронних органів, що підкреслює значущість та ефективність цього методу. Метою судового контролю є забезпечення здійснення кримінального провадження із додержанням засад верховенства права, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність та інших засад, визначених ст. 7 КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 08.09.2021).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 року. База даних “Законодавство України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 08.09.2021).
3. Берлін І. (1998). Дві концепції свободи. *Сучасна політична філософія : Антологія / Упоряд. Я. Кіш : Пер. з англ. К. : Основи. С. 56–113.*
4. Бучківська Л. В. (2013). Обмеження свободи особи та її недоторканності під час кримінального провадження: новий кримінально-процесуальний закон з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. URL: file:///C:/Users/pc/Downloads/Nzclubp_2013_10_36.pdf (дата звернення 09.09.2021).
5. Левендаренко О. О. (2011). Сутність особистої недоторканності особи в кримінальному процесі України та рішеннях Європейського суду з прав людини. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. № 2. С. 105–111.*
6. Мірковець В. І. (2021). Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К. 19 с.
7. Лазарева В. А. (2015). Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе. Самара: Самарский университет. 232 с.
8. Бялковський Д. А. (2016). Судовий контроль забезпечення права на свободу й особисту недоторканність під час застосування запобіжних заходів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Юридичні науки”. Випуск 5. Т. 2. С. 124–128.*
9. Марчак В. Я. (2013). Судовий контроль за дотриманням прав людини згідно з кримінальним процесуальним законодавством України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 1. С. 141–146.*

REFERENCES

1. *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed 08.09.2021) [in Ukrainian].

2. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (Accessed 08.09.2021).
3. Berlin I. (1998) / *Dvi kontseptsii svobody* [Two concepts of freedom]. *Suchasna politychna filosofii: antologiiia / uporiadnyk Ya. Kish*. Kyiv : Osnovy. P. 56–113 [in Ukrainian].
4. Buchkivska L. V. (2013). *Obmezhenia svobody osoby ta yiyi nedotorkannosti pid chas kryminalnogo provadzhenia: novyy kryminalno-protsesualnyy zakon z urahuvanniam praktyky Yevropeyskogo sudu z prav liudyny*. [Restrictions on individual liberty and inviolability in criminal proceedings: a new criminal procedure law taking considering the cases of The European Court of Human Rights. Retrieved from: file:///C:/Users/pc/Downloads/Nzlubp_2013_10_36.pdf (accessed 09.09.2021).
5. Levendarenko O. O. (2011). *Sutnist osobystoi nedotorkannosti osoby v kryminalnomu protsesi Ukrainy ta rishenniah Yevropeyskogo sudu z prav liudyny*. [The essence of personal inviolability of a person in the criminal process of Ukraine and in the decisions of the European Court of Human Rights]. *Problemy pravoznavstva ta pravoohoronnoyi diyalnosti*. No. 2. P. 105–111 [in Ukrainian].
6. Mirkovets V. I. (2021). *Zabezpechennia prava na svobodu ta osobystu nedotorkannist pry zastosuvanni zahodiv zabezpechennia kryminalnogo provadzhenia*. [Ensuring the right to liberty and security of person when applying measures to ensure criminal proceedings]. Doctor's thesis. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].
7. Lazareva V. A. (2015). *Teoria i praktika sudebnoy zaschity v ugovnom protsessye*. [Theory and practice of judicial protection in criminal proceedings]. Samara : Samarskiy universitet. 232 p. [in Russian].
8. Bialkovskyi D. A. (2016). *Sudovi control zabezpechennia prava na svobodu y osobystu nedotorkannist pid chas zastosuvannia zapobizhnyh zahodiv*. [Judicial review of the right to liberty and security of person during the application of precautionary measures]. *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Seriia Yurydychni nauky*. Vypusk 5. T. 2. P. 124–128 [in Ukrainian].
9. Marchak V. Ya. (2013). *Sudovi control za dotrymanniam prav liudyny zgidno z kryminalnym protsesualnym zakonodavstvom Ukrainy*. [Judicial control over the observance of human rights in accordance with the criminal procedure legislation of Ukraine]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnih sprav*. No 1. P. 141–146 [in Ukrainian].

Дата надходження: 12.11.2021 р.

Iryna Shulhan

Lviv Polytechnic National University,
Institute of Law, Psychology and Innovative Education,
assistant of the Department of Criminal Law and Procedure
Ph. D.

CERTAIN ISSUES OF ENSURING THE RIGHT TO FREEDOM AND PERSONAL INVIOABILITY

The article analyzes the essence of the right to freedom and personal inviolability, the mechanisms for ensuring it during criminal proceedings, and also defines the conditions for its lawful restriction.

The right to liberty and personal inviolability acquires special significance for the following reasons: firstly, it belongs to everyone from birth and does not depend on the citizenship, secondly, it is basic for many constitutional rights and freedoms, thirdly, it is one of the important elements of a person's legal status and, fourthly, it is an effective guarantee not only of constitutional rights, but also of rights enshrined in sectoral legislation.

The attention is focused on the observance of the principles of legality and validity of restriction of freedom and personal inviolability in the criminal proceedings. The need for precise and unswerving implementation of the norms governing the procedure for the implementation of measures of criminal procedural coercion by the bodies of pre-trial investigation, the prosecutor and the court was emphasized. As well as the availability of all the evidence at the competent authority that testifies to the unconditional need to restrict human rights in order to achieve the objectives of the criminal process.

Key words: freedom, personal inviolability, principles of criminal proceedings.